

Slavomira Ribarova

Relativita v českých frazémech a idiomech (srovnávací pohled)

1 Úvod

Prostor a čas jsou abstraktní pojmy, resp. kulturní, sociální a sémantické koncepty, jejichž prostřednictvím si vytváříme obraz světa. Slova prostor a čas mají v běžném a odborném jazyce různé významy, které souvisí i s různým chápáním tohoto jevu. Od 20. století a Einsteinovy teorie relativity problematika “časoprostoru”, zahrnující dvě odlišné, ale navzájem se prostupující kategorie, se stává jednou z hlavních otázek, kterým kromě přírodních věd, nemalou pozornost věnovala filozofie, literární teorie, antropologie, psychologie, umění a jazykověda.¹

Jelikož při lexikalizaci času a prostoru různé jazyky mohou s prostorovým pojmem zacházet různými způsoby, jsou pro jazykovědu prostorové a časové vztahy stále aktuálním tématem výzkumů orientovaných na vývoj kognitivních procesů a kognitivně sémantický přístup k jazyku. (Srov. např. Lakoff and Johnson (1980), Kovecses (2002, 2005), Gibbs (1994), Boroditsky (2001, 2008).)

1.1 Anketa

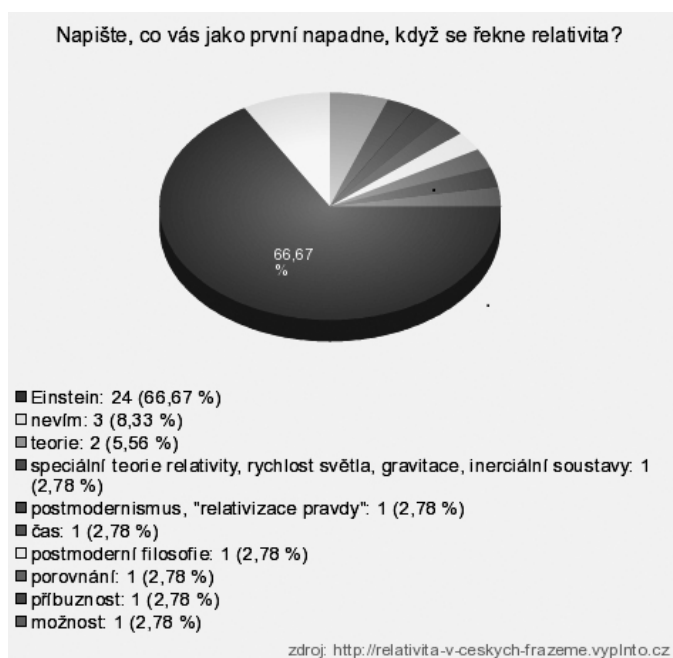
Ale co chápat pod pojmem relativita ve frazémech? Na jedné straně to můžou být časové nebo prostorové frazémy, které ve svém významu zahrnují význam relativity tj. nepřesnosti, jako jsou např. časové frazémy s významem relativně dlouhé doby: *delší čas/dobu*, *drahný čas* nebo relativně rychle a brzy: v krátkém čase anebo relativně dávne minulosti: *za oněch časů* nebo také relativní chápání prostoru: *světa kraj* n. *kraj světa*. Mohou to také být časoprostrové frazémy, v nichž se odráží pojem časoprostoru.

---

1 Např.: V literární teorii jedna z neznámějších teorií pojetí času a prostoru je teorie “chronotopu” M.M. Bachtina z třicátých let 20. století. V umění se relativitou zabývá známá litografie nizozemského umělce M.C. Eschera z 1953, která byla interpretována jak z hlediska uměleckého tak i vědeckého. Ve filozofii E. Kant v 18. století došel k závěru, že způsob našeho vnímání závisí na samostatné nemateriální entitě, reprezentované časem a prostorem. Z antropologického hlediska prostor a čas jsou dva významné okruhy pro definování představy o vlastní identitě.

S cílem zjistit asociace a dosáhnout objektivitu na téma relativita a pomocí toho rozhodnout, na který z těchto obsahů se v tomto příspěvku zaměřit, byla provedena mini asociativní anketa (celkem 30 osob ve věku 20–26 let) mezi studenty Filozofické fakulty v Záhřebu, v Praze a v Brně.

Nejčastější odpověď jak českých tak i chorvatských respondentů na to, co je jejich první asociace, když se řekne relativita, byla Einsteinova teorie relativity (viz Graf 1). Vyskytly se ovšem i odpovědi typické jenom pro jednu skupinu: výrazně odlišná byla odpověď “film Interstellar”² u chorvatských respondentů a “filozofie” u českých respondentů.

Graf 1: Frekvence odpovědí respondentů

Náš příspěvek pojednává o časoprostorových³ frazémech na základě výsledků zmíněné ankety. Kromě odpovědi na výše uvedenou otázku dotazník

2 Interstellar je americký vědeckofantastický film režiséra Christophera Nolana z roku 2014.

3 Je obecně známo, že časoprostor je fyzikální pojem z teorie relativity sjednocující prostor a čas do jednoho čtyřrozměrového objektu, ale je třeba podotknout, že při jazykové analýze to fyzikální hledisko aplikujeme v širším slova smyslu nehledajíc ve slovech fyzikální zákony nebo zakřivenost časoprostoru, ale frazémy, které v sobě zahrnují jak časový tak i prostorový význam.

obsahoval i několik časoprostorových frazémů, ke kterým bylo třeba připsat význam a první větu, která respondentu napadne. Cílem bylo také zjistit, zda jedna z obou uvedených kategorií převažuje nebo ne.

Výchozí hypotézou je, že koexistence prostoru a času bude viditelná i na frazeologické úrovni a zároveň ukázat, jak jsou tyto dimenze zachyceny ve frazeologických jednotkách češtiny.

2 Zdroje a postup

Zdrojem frazémů byl Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Jako příklady, ve kterých se vyskytuje časoprostor, se uvádějí neverbální frazémy obsahující předložková spojení s jedním autosémantikem, např. Praep-S *na chlup* a Adv-Adv *tu a tam*, které jsou funkčně ekvivalentní jednoslovným adverbiiám.

Frekvence⁴ vybraných frazémů se ověřuje v ČNK SYN 2010,⁵ pomocí kterého se ze synchronního hlediska dokládá, která varianta má větší potenciál a ukazuje se na jejich užití v psaném nebo mluveném jazyce. Pak se uvádějí ekvivalentní makedonské a chorvatské frazémy.

3 Rozbor

V češtině se časoprostorový význam projevuje u frazémů, které podle významu můžeme rozdělit do čtyř skupin řazených sestupně podle počtu výskytů. Podrobněji bude pojednáno o nejfrekventovanější skupině. Všechny příklady jsou čerpány ze SČFI 2009 a jsou ověřeny v ČNK SYN 2010.

3.1

Frazémy: *na fous/nafous* (přesně), *na chlup/nachlup* (přesně) mají význam ‘naprosté přesnosti’, jak časové tak i prostorové:

Př. *Vlak přijede na fous přesně.* (čas)

Trochu ten čep upiluj, musí to zapadnout na fous přesně. (prostor)

4 Dál v textu označovaná f.

5 Referenční korpus současné češtiny s 120 mil. pozic.

3.1.1

Frazém: *na fous/nafous (přesně)* (f 4) je součástí jenom psaného jazyka, při němž pravopisná varianta *nafous* má nulovou frekvenci.

3.1.2

Konkordance frazému zaznamenaného též jen v psaném jazyce: *na chlupe/nachlupe (přesně)* je vyšší a má 44 výskytů, pravopisná varianta *nachlupe* má 23 výskytů:

Př.: *Navíc je nutné vybrat správný odstín **nachlupe** stejný jako je barva vaší pleti.*

3.2

Frazém *sem nebo tam* (f 8) se téměř neobjevuje v psaném jazyce a podle definice Slovníku vyjadřuje, že “na délce něj. intervalu (časového n. místního) na rozdíl v množství, počtu ap. nezáleží, že je zanedbatelný” (SČFI 2013: 302).

Př. *Pět minut **sem nebo tam**, stejně přijedeme pozdě. (čas)*
*To už máš jedno, 10 km **sem nebo tam**, však to zvládnem. (prostor)*

3.3

Frazém *na/z fleku* (f 68) s celkovým počtem 68 výskytů se vztahuje ke krátkému časovému úseku s významem ‘okamžitě v danou chvíli, na daném místě, v dané situaci’.

Př. *Nebylo východiska, musel se rozhodnout **na fleku**.*
*Tak mě rozčílil, že bych mu byl nejráději **na fleku** dal pár facek.*
*To je hlava otevřená, toho bych **z/na fleku** udělal šéfem.*

Frekvence ukazuje mírně větší zastoupení frazeologické varianty *z fleku* (f 35) – v psaném jazyce 58.21%, v mluveném 68.75% – ve srovnání s variantou *na fleku* (f 28).

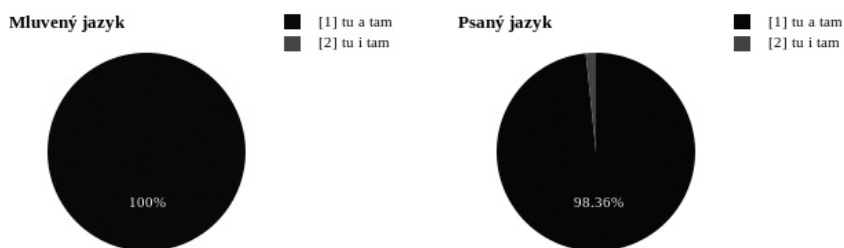
Tomuto frazému odpovídají chorvatské frazémy *na licu mjesta, iz ovih stopa, u jedan mah* a makedonské frazémy *на лице место, со еден удар, во еден здув* atd.

3.4

Částečný kontakt mezi prostorem a objektem, zachycují frazémy: *tu a/i tam, sem (a/i) tam* s významem ‘místa, jen občas’. U této skupiny je zaznamenaná výrazně nejvyšší frekvence, a proto se na ni blíže podíváme.

3.4.1

Frazém *tu a/i tam* má celkem 2250 výskytů, při čemž varianta *tu i tam* je zaznamenaná pouze v psaném jazyce a má 37 výskytů, zatímco varianta *tu a tam* je zastoupena jak v psaném tak i v mluveném jazyce a má 2213 výskytů (viz Graf 2):

Graf 2: Počet výskytů frazému *tu i tam* a *tu a tam* v mluveném a psaném jazyce

Př. ***Tu a tam*** roste řídká tráva. (prostor)

Tu a tam se u nás objeví. (čas)

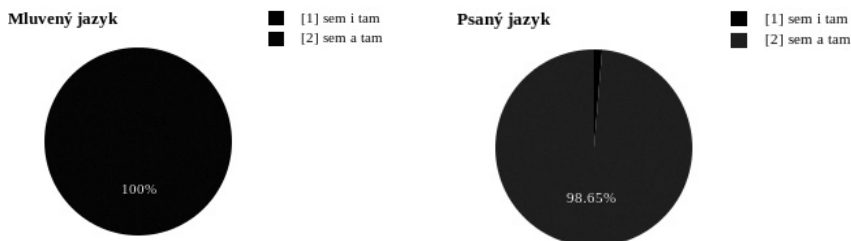
3.4.2

Frazém *sem (a/i) tam* (f 2983) je polysémní, kromě významu sporadického výskytu v místním n. časovém významu, znamená i způsob pohybu „z jednoho místa na druhé, z jedné strany na druhou, mnoha, popř. všemi nejrůznějšími směry, a to několikrát, opakovaně“ (SČFI 2013: 302). Když započítáme všechny varianty, má 2983 výskytů.

Př. 1. *Chodil po pokoji sem tam.*

2. ***Sem (a) tam*** byl ještě sníh. (prostor) – ***Sem tam*** měl ještě někdo o věc zájem. (čas)

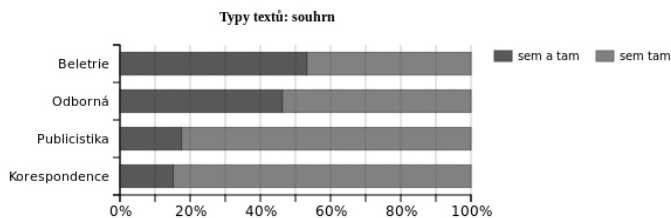
Rozdíly mezi frazeologickými variantami *sem a tam* (f 1463) a *sem i tam* (f 20) jsou identické jako u frazému *tu a/i tam* (srov. 3.4.1.). Frazém *sem a tam*, jenž má výrazně vyšší frekvenci, je bohatě zastoupen nejen v psaném (98.65%), nýbrž i v mluveném jazyce (100 %) (viz Graf 3).

Graf 3: Počet výskytů frazému *sem i tam* a *sem a tam* v mluveném a psaném jazyce

Frazém se objevuje i ve variantě *sem tam* (f 1500), která z třech uvedených variant má nejvyšší frekvenci, až 1500 výskytů.

Srovnání užití frazému *sem a tam* a *sem tam* ukazuje, že rozložení variant je stylistické: zatímco v mluveném jazyce převažuje frazeologická varianta *sem tam*, zastoupení obou variant v psaném jazyce je vyrovnané. Frazém *sem tam* převažuje zejména v korespondenci, zatímco v beletrii převažuje varianta *sem a tam*, (viz Graf 4):

Graf 4: Stylistické rozložení variant *sem a tam* a *sem tam* v mluveném a psaném jazyce

Obě varianty mají nejčastější kolokace se slovesem *chodit*. Odlišnou frekvenci však mají s jinými kolokacemi (viz Graf 5).

[1] sem a tam

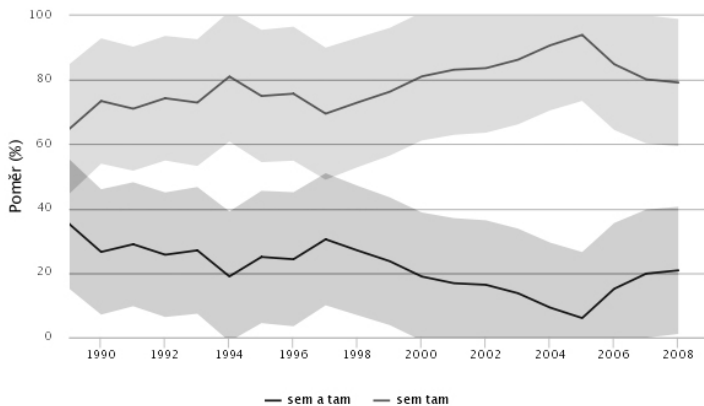
aby(26) chodba(11) **chodit**(98) hlava(14) jak(26) jako(84) jezdit(35) mezi(38) obraet(11)
 oko(19) po(195) **pohybovat**(37) pokoj(26) poletovat(26) pomalu(10) poskakovat(15)
 ruka(13) rychle(12) tam(13) ulice(12)

[2] sem tam

aby(275) **chodit**(39) li(66) jen(62) jenom(8) jezdit(9) mezi(22) objevit(19) objevovat(8) on(27)
 ozvat(8) po(88) pokoj(10) poletovat(7) se(290) sem(11) sice(12) slovo(11) strom(10) tam(10)

Graf 5: Nejčastější kolokace variant *sem a tam* a *sem tam*

Poměr nejčastějších kolokací frazémů *sem a tam* a *sem tam* se slovesem *chodit* od roku 1990 do roku 2008 ukazuje proporcionalní ale diametrálně odlišné kolísání (viz Graf 6).

Graf 6: Nejčastější kolokace frazémů *sem a tam* a *sem tam* se slovesem *chodit* 1990–2008

4 Srovnání

Na rozdíl od makedonštiny a chorvatštiny místní příslovce v češtině mají zvláštní formy pro rozlišování dynamického a statického chápání místních okolností. To se odráží ve výše zmíněných frazémech, kde se jediné příslovce

tam objevuje v dynamickém významu a každé z příslovcí vyjadřuje jinou orientovanost v prostoru: *sem* = přiblížení k cíli, *tam* = vzdálení od cíle, čímž je do frazeologického významu začleněn pohyb.

V chorvatštině je zastoupený frazém *tu i tamo*, u kterého Hrvatski frazeološki rječnik (2014) uvádí jak časový tak i prostorový význam: 1. ‘ponegdje, gdje-gdje’; 2. ‘ponekad, pokatkad, gdjekad’.

Jak již bylo podotknuto na začátku, v anketě měli studenti napsat význam frazému a první větu, která je napadne. Chorvatští respondenti u frazému *tu i tamo* se 100% pravidelností psali věty s časovým významem (dokonce i když si byli vědomi prostorového významu frazému) na rozdíl od českých respondentů, kteří uváděli věty s oběma významy. Uvádím několik nejčastějších vět:

Tu i tamo odem na kavu.

Tu i tamo pogledam dobar film.

Byl jsem tu i tam. Zasad' ty květiny tu i tam. (prostor)

Tu a tam si na to ještě vzpomenu (čas)

V makedonském jazyce strukturálními ekvivalenty těchto frazémů jsou frazémy *ovde onde, vamy tamy*, které se skládají ze dvou adverbii místa s opačným významem (dál a blíž k mluvčímu) a mají pouze prostorový význam, takže spíše odpovídají chorvatskému frazému *ovdje-ondje*, o kterém A. Vasung ve své dizertaci (Vasung, 2015: 146) tvrdí, že v chorvatštině má též jenom statický význam ‘ponegdje, na nekim mjestima’ na rozdíl od frazémů *amo – tamo, simo – tamo*, které mají dynamický význam a vztahují se na směr pohybu.

5 Závěr

Frazeologický materiál reflektuje pojetí prostorových vztahů z Cassirerova pohledu (Filozofie symbolických forem, 1996), který se opírá o Kantovou filozofii a patrně se utvářel pod vlivem významného německého psychologa W. Wundta. Jádrem tohoto pojetí je konstatace, že pouze prostorové vztahy a vlastnosti mají před všemi jinými přednost, protože všechny ostatní vztahy mají vždy prostorový charakter. Z podrobných výkladů v konzultované literatuře vyplývá, že naše představy o reálných jevech jsou založeny na prostorových vztazích.

Výsledky příspěvku potvrzují výchozí hypotézu, že časoprostor se reflektuje v každém ze zkoumaných jazyků. Z hlediska kognitivní lingvistiky tyto frazémy,

resp. jejich časový význam, jsou odrazem konceptuální metafory ČAS JE PROSTOR (Lakoff a Johnson 1980) a pojem času je chápán přes pojem prostor.

Anketa však naznačuje, že ve zkoumaných časoprostorových frazémech, je výraznější časová dimenze. Průzkum v ČNK SYN 2010 ukazuje, že tyto frazémy vykazují dynamičnost a že vysokou frekvenci mají zejména skupiny 3.3 a 3.4. S tím souvisí jejich vysoké zastoupení v mluveném jazyce.

Literatura

- BORODITSKY, Lera, 2001: Does language shape thought?: Mandarin and English speakers' conceptions of time. *Cognitive psychology* 43/1. 1–22.
- CASASANTO, Daniel, BORODITSKY, Lera, 2008: Time in the mind: Using space to think about time. *Cognition* 106/2. 579–593.
- CASSIRER, Ernst, 1996: *Filosofie symbolických forem* 1, 2. Praha: Oikoyomenh.
- GIBBS, Raymond W., 1994: *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. New York: Cambridge University Press.
- KÖVECSES, Zoltán, 2002: *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- KÖVECSES, Zoltán, 2005: *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- KŘEN, M., BARTOŇ, T., CVRČEK, V. a kol., 2010: *SYN2010: žánrově vyvážený korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. URL: <https://syd.korpus.cz/>.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*, 2. izdanje. Zagreb: Naklada Ljevak.
- SČFI 2009 = Čermák, František a kol, 2009: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: LEDA.
- VASUNG, Ana, 2015: *Bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem*. Doktorski rad (rukopis). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.